

Комплектування посад губернських тюремних інспекторів та їх помічників здійснювалося з числа чинів Головного управління місцями замкнення, а також представників судового відомства та прокурорського нагляду. Практикувалася обов'язкова ротація службовців тюремного відомства місцевого та центрального рівнів [1, арк. 80].

До складу губернської тюремної інспекції входили такі посадові особи: губернський тюремний інспектор, помічник інспектора, секретар при тюремному інспекторі, діловод, два помічники діловода, бухгалтер та канцелярські урядовці. Крім штатних працівників в канцелярії губернської тюремної інспекції за наймом працювало близько десяти осіб допоміжно-технічного персоналу. За загальним правилом поточна робота в губернських тюремних інспекціях зосереджувалася у трьох діловодствах:

I – діловодство (адміністративне) – виконання вироків судових і сільських товариств про виселення порочних осіб з губернії; розподіл на території власної губернії осіб, які були примусово виселені з інших губерній; вирішення питань щодо переводу арештантів з одного місця до іншого; листування з приводу прохань та скарг в'язнів, що стосувалися виконання судових вироків про примусово виселених осіб; виготовлення одягу для арештантів; оснащення і озброєння наглядачів тощо;

II – діловодство (господарче) – складання річного кошторису за казенними кредитами; листування за казенними кредитами; розробка таблиця по утриманню арештантів; ведення справ щодо найму будівель по тюремному відомству; капітальний та поточний ремонт; грошове утримання службовців; ведення бухгалтерських книг тощо;

III – діловодство (секретарське) – особисте листування губернського тюремного інспектора; розпорядження стосовно місць позбавлення волі; кадрова робота; інформація про втечі та надзвичайні події в тюрмах; відомості про малолітніх і неповнолітніх злочинців; діловодство по збірному тюремному капіталу; справи про заразні захворювання у місцях позбавлення волі; звітність по виконанню арештантських робіт, що здійснювалися у пенітенціарних установах (ткацьке, алебастрове, гончарне та цегляне виробництво, асенізаційний обоз тощо).

Персонал інспекції традиційно не відрізнявся високим загальноосвітнім та професійним рівнями підготовки (близько 25 % від загальної чисельності тюремних інспекторів та їх помічників не мали вищої освіти, а із секретарів інспекцій лише близько 20 % мали дипломи про закінчення вищих навчальних закладів) [3, с. 54]. Службовцям цієї категорії часто були властиві хабарництво та зловживання службовим становищем.

Незважаючи на суттєві проблеми, губернським тюремним інспекціям відводилося особливе місце в управлінській ієрархії тюремного відомства. Інспекції реалізовували функцію головної ланки в ланцюгу інституцій, зорієнтованих на реалізації вимог законодавства у галузі виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що гетьманський уряд докладав значних зусиль для встановлення штатного розпису та посадових окладів для персоналу губернських інспекцій, але стан і устрій тюремних установ майже не змінився. Губернські інспекції у своїй професійній діяльності, як і раніше керувалися нормативною базою, сформованою ще за часів Російської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01 / Нац. університет внутр. справ. – Х., 2003. – 22 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 148.
3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 5. – 340 с.

Георгізов Г.М.

*к.і.н., ст. викладач кафедри всесвітньої історії
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (Україна)*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЕЛИКОЇ ЯСИ

Історія держави і права народів Далекого Сходу детально вивчена та переглянута. Особливо переглядалися всі аспекти буття країн цього регіону в світлі подій останніх двох десятиліть – кінця XX – початку XXI століть, періоду розпаду старих історично-

філософських парадигм та зародження нових. Новий погляд, або точніше нові концептуальні підходи, дали можливість дещо більш уважно осягнути і минуле Монголії епохи Чингісхана. У світлі нових концепцій Монгольська держава XII-XIII ст. виглядає

досить відмінною від тих східних середньовічних деспотій, в яких найвищим законом була воля верховного правителя та його фаворитів. Сучасні дослідники (Скриннікова Т.Д., Почекаєв Р.Ю., Юрченко А.Г.) вважають, що імперія Чингісхана управлялась у відповідності до законів, які були обов'язковими для усіх, починаючи від голови держави і закінчуючи останніми підданими [7], [9], [12].

Таким «основним законом» чингісової імперії і стала Велика Яса. Хоча процес адаптації Великої Яси був досить складним. Першим, хто намагався переосмислити сприйняття нового закону у Великому Степу, був Л. Гумільов. Він вважав, що держава – це інститут соціальний, який виникаючи за первісного устрою може охопити лише частину етносу, де системи соціального та етнічного фактично не співпадають. Тому представники різних соціальних груп об'єднувалися лише на засадах боротьби з родовим устроєм та бажанням створити більш справедливий лад, а пропонуючи Темучину стати їх ватажком хотіли бачити в ньому лише голову війська і адміністрації [1, 54]. Важливою є і та обставина, що запозичивши багато військових елементів, чингісова військова система, яка склалась наприкінці XII ст., жодним чином не повторила ні хунську, ні тюркютську, ні уйгурську, хоча деякі титули тюрків були запозичені найманами, кераїтами та монголами, однак вони набули нових смислових ознак, оскільки поряд зі звичайними кочовиками жили і степові «авантюристи» – «люди довгої волі». Ця частина степовиків була найближча до хана – саме завдяки їм Темучин і став Чингісом, а термін «хан» отримав значення – правитель.

Оскільки у Чингісовій орді, не традиційній, а такій, що виникла всупереч традиції, головну роль грали добровольці, то їм необхідно було пояснити ціль і завдання справи, до якої взявся Темучин, і яка б була викладена у вигляді простої і доступної програми. Чингіс, маючи величезний досвід поневірян монгольськими степами, чітко розумів, що, насамперед, люди чекають від нього двох речей – справедливої нагороди, без урахування родового старшинства, та спокійного життя, але не у тісних курінях, а в айлах, випасати худобу на пасовиськах і спати у герах, постійно не очікуючи нападу чжурчженів або татар. Такою і стала основна політична позиція Темучина, що знайшла своє відображення у словах приведених офіційним істориком Чингісідів Рашид ад-Діна: «У степовиків, що я їх підкорив своїй владі, крадіжки, грабунки та подружні зради – були звичайною справою. Син нехтував батька, чоловік не довіряв дружині,

молодший не визнавав старшого, багаті не допомагали бідним, і скрізь панували необмежене свавілля і безмежне безправ'я. Я поклав цьому край та ввів законність і порядок» [8, 33].

Незважаючи на універсалізм Великої Яси, слід наголосити, що, на думку сучасних дослідників, вона не була кодексом законів, обов'язковим до виконання усіма мешканцями великої та багатонаціональної імперії Чингісхана. Це була, головним чином, певна збірка правил, що призначалися задля забезпечення пануючої монгольської верхівки засобами тотального управління підкореними країнами і запобігання її асиміляції іншими народами. Такий підхід до Великої Яси дозволяє зрозуміти, чому до неї ввійшли такі, іноді взаємовиключні, правові норми. Старовинні звичаї, що були кодифіковані в Ясі, були призначені для збереження монголами їх політичної, культурної та побутової самобутності, яка проголошувалась у заповіді Чингісхана.

Проголошуючи Велику Ясу, Чингіс розумів, що немає потреби у створенні нових законів без політичної доцільності, підтриманої бажанням «людей довгої волі» не стільки повністю полишити старі звичаї, скільки забезпечити собі права у нових умовах. Це фактично означало, що новий закон забороняв те, що раніш вважалось або прийнятним або безумовним. За новим законом була введена смертна кара за наступні правопорушення: вбивство, подружню зраду, крадіжку, грабунок, скупку краденого, переховування чужих рабів, чаклунство направлене проти ближнього, трикратне банкруцтво та не повернення зброї, загубленої у поході чи бою. Такою ж мірою карався і той, хто відмовляв мандрівнику у воді та їжі. Ненадання бойовому товаришу допомоги прирівнювалось до самих тяжких злочинів. Окрім того, Яса забороняла будь-кому їсти у присутності іншого не розділяючи з ним їжі. Покаранням за важкі злочини була смертна кара, за не важкі – тілесні покарання або висилка у віддалені райони. Іноді за крадіжку коней та вбивство не монгола на монгола накладалась пеня: за мусульманина більша чим за китайця [2].

Хоча не існує в наш час повної копії Великої Яси, але історики Сходу XIII–XV ст. згадують, що такі списки існували. Відповідно до записів Джувейні, який жив у XIII ст., копії Великої Яси зберігалися у скарбниці кожного нащадка Чингісхана. Рашид ад-Дін (1247-1318 рр.) та Макрізі (1364-1442 рр.) у своїх творах також згадують цю збірку законів. Довгий час сучасні дослідники Великої Яси будували свої наукові концепції та висновки на основі матеріалів згаданих у творах саме цих авторів.

Спираючись на їх записи можна зробити певне узагальнення стосовно того, які групи злочинців згадуються в Ясі: проти релігії, моралі та загально визнаних звичаїв, проти хана і держави, проти життя та інтересів окремої особи. Головною ціллю законодавства Яси було фізичне знищення злочинця. Тому смертна кара грає таку важливу роль у кодексі монголів. Вона визнає тимчасову ізоляцію злочинця шляхом позбавлення волі, депортацію, зміщення з посади, а також покарання через завдання болю або штраф. У деяких випадках не тільки сам злочинець, але і його дружина і діти також підлягали покаранню. Покарання через позбавлення волі та депортацію передбачалось за порушення Яси членами ханської родини. Кожний офіцер, що не виконував свої обов'язки підлягав розжалуванню. Воїни та мисливці підлягали покаранню болем за дрібні порушення воїнської дисципліни [3, 12].

Детальне вивчення законів Великої Яси дало можливість зробити висновки про те, що правові відносини в імперії Чингісхана регулювались не лише виключно цим кодексом, але і більш складним комплексом законів, а також розгалуженою системою звичаєвого права. Т. Д. Скриннікова зазначає, що серед джерел права монголів були не тільки яса (засак), але і білік – вислови Чингіса, які були в першу чергу морально-етичними застереженнями; зарлік (ярлик) – накази та розпорядження ханів; сосун – старовинне звичаєве право; торьо – сакральне право, успадковане від стародавніх тюрків [9, 42-43].

Децо по іншому розглядається законодавчий доробок Чингіса у «Книзі про татар» францисканського монаха Іоанна де Плано Карпіні, написаній близько 1240 року, де робиться певна градація законодавчої бази Яси. Так, Карпіні розподіляє правову базу кодексу монголів на наступні частини: закони та постанови; звичаєве право; традиція. Згадуючи у своєму творі закони та постанови, францисканець, насамперед, мав на увазі ті закони, що увійшли до кодексу вже наприкінці життя Чингіса – закон про смертну кару за узурпацію трону – згадуваний також у Джувейні, який приводить приклад того, як Великий хан Гуюк, після свого обрання головою монгол, наказав засудити Темуге-отчігіна (брата Чингіса), який напередодні курултаю намагався захопити владу. Стосовно ж постанов, Карпіні вказує на те, що в основному це були накази Чингіса, що відображались у листах великих ханів, в яких вони звертався переважно до голів держав, що були з тих чи інших обставин, нижчими за рангом [11, 23].

Один з розділів «Книги про татар» присвячений безпосередньо звичаєвому праву середньовічних монгольських племен. Францисканський монах наводить наступний приклад монгольських звичаїв: «У монгол є також закон або звичай вбивати чоловіка і жінку, що явно зраджують один одного, таким же чином і дівчат, якщо вони відверто розбещені. Якщо когось застають у своїй землі, що знаходиться у їх володінні, вбивають без усякого співчуття. Також, якщо хтось розкриває їх наміри, особливо якщо вони збираються йти на війну, йому наносять по спині 100 ударів, таких сильних, які тільки може нанести один сильний селянин великою палицею. Також, коли будь-які особи з молодших за званням, зроблять якусь провинність, то старші їх не щадять, а тяжко карають» [4, 56].

До традиції францисканець відносить заборону торкатися ножом вогнища, сідати на плітку, проливати молоко, таким чином вказуючи на деякі табу у діях з сакральної сфери. Порушення таких традицій могло привести до небесної кари, тоді як дотримання гарантувало збереження спокою та згоди між людьми та небесами. Ця сфера регулювалась у монгол особливою групою норм права відомою під назвою торьо. Карпіні відмічає, що ці традиції, можливо, перейшли монголам від їх предків. [9, 143-144]. Значення торьо збереглося у кочових племен і століття по тому – у казахів, правителі яких вважали себе нащадками Джучі, і у XVIII ст. до імен султанів додавали приставку «тюря» (тюре), що символізувала собою належність до обраної небом династії і право на верховну владу. [7, 540-541].

Іоанн де Плано Карпіні один з перших описав звичаї монголів, але той же самий Джувейні відносив їх до постанов Великої Яси. Так він наводить приклад з життя Великого хана Угедея, який повертаючись з полювання разом з братом Чагатаєм, зустрів мусульманина, який мився і побачив у цьому порушення закону. Рашід ад-Дін, наводячи той самий приклад, уточнює: «Традиція і звичай у монгол такі, що навесні і влітку ніхто не заходить до води, не мие руки у річці, не набирає її золотим чи срібним посудом і не розстилає у степу випраного одягу, оскільки це і буває причиною сильного грому та блискавки, а вони їх бояться» [8, 49].

Дослідження середньовічних джерел, дає наступну відповідь існуванню в Ясі таких заборон – в першу чергу вони полягали у політиці Чингіса та його нащадків направленої на упорядкування влади правлячої династії монголів над іноземними державами та чітко регламентувати відносини між господарями та підкореними народами різних національностей. Порушення подібних заборон у

присутності представників монгольської еліти, розглядалося як намір особистої образи монгол, бажання накликати на них небесну кару. Не менш важливим свідченням серйозного ставлення монголів до постанов Яси є і інше свідчення Карпіні, який згадував, що коли він зі своїми супутниками приїхав до ставки хана Бату, правителя Улусу Джучі, управитель Бату на ім'я Елдегай попередньо пояснив їм, як себе вести, щоб не образити монголів [8, 72-73]. Схожий запис знаходимо і у Марко Поло, що багато років пробув при дворі хана Хубілая: «До усіх іноземців, не знайомих зі звичаями палацу, приставлені декілька вельмож, що попереджають про порушення заборон» [12, 185]. Це дозволяє зробити висновки, що дотримання заборон розповсюджувалось на іноземців тільки у тих випадках коли вони безпосередньо мали справу з представниками правлячої верхівки.

Незважаючи на скрупульозне дотримання монголами законів Чингісхана, вони досить лояльно відносились до звичаїв інших народів, свідченням чого є інший приклад з історії Джувеїні, згадуваний і Рашид ад-Діном: «Один мусульманин купив барана, привів його до своєї домівки і зарізав за мусульманським звичаєм, хоча такий спосіб вбивства тварин і був заборонений Ясою. Його повели на суд до Угедея, який вирішив наступне: оскільки мусульманин знаходився у своєму домі, він мав право вчинити за своїм розсудом» [8, 49-50]. Цей приклад свідчить про реалізм законодавчої політики Чингісхана та його нащадків. Беручи до уваги перший етап

створення імперії монголів, варто було б очікувати встановлення Великим ханом єдиного порядку для усіх багаточисленних підданих нової держави. З цього приводу Н.Н. Крадін відмічає, що вирішення окремих конфліктів у середині самостійних спільнот не вимагало втручання спеціальних державних органів – такі суперечки вирішувались у відповідності до норм та звичаїв, що склались у середині їх [5, 55].

Таким чином, розглядаючи основні закони монголів кодифіковані у Великій Ясі, можна стверджувати, що кодекс Чингісхана був складною та продуманою системою, яка виникла на основі середньовічного права монгольських племен. Окрім того, у період з кінця XII – початку XIII століть кодекс Чингісха постійно знаходився у стадії реформування, а значна частина законів пов'язаних зі звичаями та релігією монголів поступово трансформувалось у загальноімперське законодавство у вигляді Великої Яси. Розбудовуючи свою імперію Чингісхан довів, що він не даремно очолив монгольські племена, а завдання і цілі які він ставив перед собою і своїми людьми, вивів у формі простих і доступних законів. Встановивши основні правила, що регулювали відносини між державою та підданими в імперії, між представниками різних країв і народів у її межах, він оставив без змін норми приватного права, які регулювали шлюбні та сімейні відносини, права спадку та сферу приватної торгівлі, створивши таким чином умови для співіснування монголів та інших народностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Эксмо, 2006. – 506 с.
2. Барфилд Т. Монгольская модель кочевой империи // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. С. 254-269.
3. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара («Записки бухарского гостя») / Пер., пред., прим. Р.П. Джалиловой. Под ред. А. К. Арендса. М., 1976. 334 с.
4. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongolun Niuč Tobačn*. Юань чао би ши. Монгольскмі обыденный сборник. Т. I. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 620 с.
5. Крадин Н.Н. Эволюция социально-политической организации монголов в конце XII – начале XIII века // «Тайная история монголов»: источниковедение, филология, история. Новосибирск: Наука, 1995. С. 48-66.
6. Плано Карпини И. де. История монголов // Путешествия в восточные страны. М.: Мысль, 1997. С. 28–85.
7. Почекаев Р.Ю. Эволюция торе в системе монгольского средневекового права // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. С. 530-543.
8. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. / Пер. с перс. О.И. Смирновой. Примеч. Б. И. Панкратова и О.И. Смирновой. Ред. А.А. Семенова. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. 316 с.
9. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. М.: Восточная литература, 1997. 216 с.
10. Эгль Д. Великая Яса Чингис-хана, Монгольская империя, культура и шариат // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. С. 491-530.
11. Доминиканец Юлиан о Монголо-Татарии. 1235-1237 // Мир Льва Гумилева. Каспийский транзит. Т. 1. М.: ДИ-ДИК, 1996. С. 21-33.
12. Юрченко А.Г. Яса Чингис-хана: нерасшифрованные запреты // *Altaica*. VI. М.: Институт востоковедения РАН, 2002. С. 160-190.

ПРАВОВЫЕ ШКОЛЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСЛАМА

В последние годы отечественные и зарубежные исследователи все чаще обращаются к изучению мусульманского права. Интерес к этой проблематике представляется вполне закономерным, если учесть глубокое влияние, которое оказало мусульманское право на историю государства и права целого ряда стран Востока. В современных условиях при регулировании многих важных сфер общественных отношений традиционное мусульманское право вытеснено вновь принятым законодательством, особенно в странах бывшего соцлагеря. Невзирая на значительное количество научных трудов, шариат и исламское право требуют постоянного научного внимания.

Исследователи мусульманского права обычно обращают внимание на две его характерные и взаимообусловленные особенности – религиозное происхождение («божественную природу») и тесную (по мнению некоторых – неразрывную) связь юридических (предписаний с мусульманской догматикой (богословием), (нравственными нормами, (правилами культа, религиозными нормами ислама в целом. Известные современные ученые, например, Мухаммад Иусуф Муса и Субхи Махмасани отмечают, что исходя из универсального характера ислама и его нормативных предписаний, возможно сделать вывод о том, что ислам – это одновременно «вера и государство», а мусульманское право (фикх) выступает не только собственным правом, но и религией. Сходную точку зрения высказывают и авторитетные западные исследователи мусульманского права. Так, Й. Шахт отмечает, что для мусульманского права характерен дуализм религии и государства. По мнению Р. Шарля, мусульманское право – это прежде всего религия, затем – государство и культура. Ислам, подчеркивает Р. Давид, – это религия закона, а мусульманское право имеет не рациональную, а религиозную «божественную», природу [15, 86]. Отечественные исследователи и ученые-юристы также подчеркивают, что мусульманское право – право мусульманской религии, являющееся ее неотъемлемой частью. Они обращают внимание на то, что ислам не знает четкого разграничения светских и духовных функций и способствует сохранению неразделенности духовной и светской власти, религии и государства. Например, А.Ф. Шебанов,

рассматривая мусульманское право, называет его положения «религиозно-юридическими» нормами. И. Петрушевский характеризует богословие и право в качестве двух отраслей мусульманского «религиозного закона» (шариата) [15, 125].

Основной задачей на пути к становлению исламского права были отбор и фиксация достоверных сообщений, передававшихся непосредственно от Мухаммеда ибн Абдалаха. Так возникла наука о хадисах, разделы которой со временем превратились в самостоятельные дисциплины. Одной из таких дисциплин стала «наука отвода и подтверждения», посвященная сбору сведений о толкователях хадисов и изучению их жизни. Хадис – это не просто слова, переданные от Мухаммеда, это ещё и обязательно системная связь между толкователями – иснад. Перед тем как то или иное сообщение попадало в один из сборников, на которые мы сегодня опираемся как на первоисточники, каждое звено передачи хадиса было досконально изучено. Каждый толкователь получал экспертную оценку многочисленных мухаддисов – учёные науки хадиса, по около 20-балльной шкале. Причём учёным в области хадиса были присущи различные критерии подхода к оцениванию. Таким образом, на свет вышло огромное количество трудов, в которых были собраны сведения обо всех, кто передавал сообщения от Мухаммеда [6, 54].

Параллельно с отбором хадисов началась и их систематизация. Уже в период с VI по IX века исламские правоведы вывели все основные положения фикха. Основными источниками фикха являются Коран, Сунна, иджма – единогласное мнение учёных, и кияс – рационалистическое суждение по аналогии. Опираясь на Коран и Сунну как каноническую основу исламского права, обособившиеся от богословия законоведы, создали в рамках ортодоксального ислама четыре наиболее известные и сохранившие свое влияние и поныне школы исламского права. Их основателями были известные законоведы-имамы, по именам которых школы – мазхабы, и были названы [3, 189].

Первым и наиболее почитаемым из них был Абу-Ханифа (ум. в 767 г.). Система Ханифы, ханифизм, опираясь, как и все другие системы, на Коран и Сунну, наибольшее внимание уделяет методам рая и кияса, т. е. индивидуальному толкованию и решению спорных проблем методом аналогии, со